

Andreas NIJENHUIS-BESCHER

ORCID: 0000-0001-9786-4494

Hankuk University of Foreign Studies, Seoul

De ‘Hollandse reis’ en de Franse visie der Verenigde Nederlanden in de eerste helft van de zeventiende eeuw

Onder de naam Nederlanden worden de zeventien Provinciën verstaan, waarvan Vlaanderen de belangrijkste was voor de troebelen (...). Nu is Holland de belangrijkste [provincie], & dankzij een wonderbaarlijke omwenteling twee keer zo belangrijk als Vlaanderen ooit was: het edelste, meest illustere & meest bevochten graafschap van het universum.

Jean-Nicolas de Parival, *Les Délices de la Hollande*, 1655

Abstract

During the reign of the French king Louis XIV, and especially since the Dutch War (1672–1678), the relationship between the Netherlands and France often seemed only a long-lasting conflict, eclipsing the more positive mutual influences. However, during the Dutch Revolt (1568–1648), which led to the creation of the new Republic of the United Provinces, the two countries were close allies, united by a struggle against a common enemy – Spain.

As a result of diplomatic cooperation, French travellers came to discover the young Dutch Republic. Early-modern travellers often kept a journal. From the beginning of the 17th century, such journals were frequently published, giving birth to a distinct literary genre.

The analysis of the French travel writing offers an interesting insight into this new country as well as into the society and civilisation that developed in the Low Lands between 1600 and 1650. Religious coexistence or intellectual activities struck the French observers of the small but powerful Republic they discovered, leaving a vivid trace of the Dutch Golden Age, even beyond the reign of Louis XIV.

Keywords: Dutch Golden Age, Republic of the United Provinces, Low Lands, early-modern travel writing, literary genre, religious coexistence, intellectual life, French–Dutch diplomatic relationship.

1. Inleiding: de Nederlandse Republiek in het prille begin, gezien door Franse reizigers

Sinds het flamboyante optreden van de Franse Zonnekoning Lodewijk XIV (1638–1715), lijken de vroegmoderne Frans-Nederlandse betrekkingen vooral in het teken te staan van endemische conflicten. Met name na de Frans-Nederlandse Oorlog (1672–1678), en het traumatische Rampjaar 1672, lijken de twee landen zich systematisch in twee elkaar bestrijdende kampen te bevinden. Was Koning-Stadhouder Willem III (1650–1702) niet de voornaamste drijfveer achter de Europese coalitie die gedurende veertig jaar de expansie van Lodewijks Frankrijk tegen trachtte te houden?

De Nederlanden lijken soms precies tegenovergesteld aan Frankrijk; een soort negatief spiegelbeeld. De grote aristocratische monarchie, ‘oudste dochter van de katholieke kerk’ volgens een 19e-eeuwse uitspraak, zou in elk opzicht het tegengestelde zijn van de kleine confederale, burgerlijke en calvinistische Republiek. Deze beeldvorming is terug te leiden tot de anti-Nederlandse en anti-Republikeinse propaganda die vanaf de jaren 1670 door Lodewijk XIV georkestreerd werd. Dit vrij systematische politieke antagonisme vertekent het beeld op de Frans-Nederlandse betrekkingen ten tijde van de Nederlandse Opstand (1568–1648). In deze periode, waarin de Republiek der Verenigde Nederlanden zich afgesplitst heeft van de Spaanse Nederlanden, was de band tussen het grote koninkrijk en de kleine, prille Republiek, bijzonder hecht. Vanaf het eind van de 16e eeuw tot na de Vrede van Munster van 1648 hebben beide landen een bijzonder innige band onderhouden. Het bestaan van een gemeenschappelijke vijand, Spanje, verklaart voor een groot deel het sluiten van een verbond dat de facto bijna een eeuw heeft geduurd.

Vanaf de jaren 1660 is er sprake van een kentering. De aanhoudende Franse expansie naar het Noorden, ten koste van de Spaanse Nederlanden, verontrust de Verenigde Nederlanden in toenemende mate. “*Gallus amicus, sed non vicinus*” wordt het diplomatische leidmotief van de Republiek, die probeert een evenwicht tussen de belangrijkste Europese mogendheden te bewaren. Dit streven loopt spaak in het Rampjaar 1672.

Franse reizigers hebben vanaf 1600 in bescheiden, maar toenemende aantallen de Republiek bezocht (afbeelding 1). Vaak hebben zij tijdens hun reis een verslag bijgehouden. De uitgave daarvan in gedrukte vorm heeft in de 17e eeuw geleid tot het ontstaan van een nieuw literair genre. Reisverslagen werden rond het midden van de eeuw bijzonder gewild (zie o.a. Roche 2003 en Bertrand 2004).

De analyse van de Franse visie op de Republiek der Verenigde Nederlanden in de eerste helft van de zeventiende eeuw levert een interessante kijk op de staatkundige en maatschappelijke wording van het land op. Deze onderzoeksthematiek komt voort uit een dubbele interesse: zowel voor Frankrijk als voor de Nederlanden. Die tweezijdige interesse is ontstaan door de ontdekking, via de geschiedenis

en via mijn persoonlijke parcours, van deze twee landen die essentieel zijn voor het vroegmoderne Europa.

Hoe valt, in dit verband, de Franse visie van de Nederlanden te analyseren? Dit artikel presenteert in grote lijnen de resultaten van mijn onderzoek, zoals gepubliceerd in mijn proefschrift en een aantal artikelen (Nijenhuis 2012, 2014, 2015, 2016).

Afbeelding 1. Franse reizigers in de Nederlanden, 1600–1650 (Cartografie: Andreas Nijenhuis-Bescher)

2. Franse reizigers in de jonge Republiek, 1600–1650

Het wonder van het ontstaan van een nieuwe Staat, vlak aan de grenzen van Frankrijk, fascineert al vrij snel. Het onthuilen van een bijzondere uiting van de Europese beschaving, verwekt eveneens nieuwsgierigheid. De periode van de Gouden Eeuw – een weliswaar omstreden term¹ – maakt van de Noordelijke Nederlanden een buitengewoon land. De bruisende stedelijke omgeving in volle groei, de aparte esthetiek van de zo herkenbare kunst uit de 17e eeuw, het burgerlijke karakter van het republikeinse politieke stelsel, de grote welvaart berustend op de handel, en het relatief vreedzame samenleven van talrijke religieuze stromingen, onderscheiden het land van de buurlanden. Al tijdens zijn ontstaan, tijdens de burgeroorlog met religieuze dimensies van de Opstand (1568–1648), wordt de piepjonge Republiek der Verenigde Nederlanden daarom een reisdoel voor Franse reizigers. Ondanks, of zelfs misschien dankzij, de Opstand.

Juist in deze periode verandert het reizen van aard. De reis om ervaring op te doen en de middeleeuwse bedevaartstochten worden geleidelijk aan vervangen door de educatieve reis voor de gegoede jeugd.² De Noordelijke Nederlanden lagen weliswaar buiten de circuits van de Middeleeuwse *Peregrinatio Academica* (de eerste universiteit wordt er pas in 1575 opgericht te Leiden), en de Grand Tour (waarbinnen het *Iter Italicum* lang centraal staat) wordt pas later in de 17e eeuw een institutie, maar de reis naar Nederland is al een goed voorbeeld van het type reizen dat uit nieuwsgierigheid gemaakt wordt, zij het onder voorwendsel van educatieve doeleinden.

2.1. Wie reist naar de Nederlanden in tijd van oorlog?

Wie reist er naar de Nederlanden, en waarom? De redenen om de ‘Hollandse reis’ te ondernemen zijn heel gevarieerd in deze tijden van vrijwel permanente

¹ Zo merkt Johan Huizinga al in je jaren 40 zonder concessie op: “Het is de naam Gouden Eeuw zelf, die niet deugt. Hij smaakt naar die *aurea aetas*, dat mythologische Luilekkerland, dat ons bij Ovidius reeds als scholieren lichtelijk embêteerde. Als ons bloeitijdperk een naam moet hebben, laat het dan zijn naar hout en staal, pik en teer, verf en inkt, durf en vroomheid, geest en fantasie. Gouden eeuw zou beter passen bij de achttiende eeuw, toen het goud gemunt in de gelkisten lag” (Huizinga 1941: 175–176).

² Voor de geleidelijke verandering van de reisdoelen, maar ook van de verschuiving van de bezochte gebieden, zie: Michel Bideaux, *Européens en voyage, 1500–1800: une anthologie*, Parijs, PUPS, 2012; Numa Broc, *La géographie de la Renaissance: 1420–1620*, Parijs, BNF, 1980; Anton Maczak, *Travel in Early Modern Europe*, Cambridge, Polity Press, 1995. Francis Bacon (1561–1626) constateerde deze verschuiving al in het begin van de 17e eeuw, toen hij schreef: “Travel, in the younger sort, is a part of education, in the elder, a part of experience”. Francis Bacon, *The Essays or counsels, civill and morall, of Francis Lo[r]d. Verulam*, Londen, Allot, 1629.

oorlog. De religieuze solidariteit speelt een belangrijke rol voor de calvinistische adel, zoals de hertog Hendrik II van Rohan (1579–1638) of Hendrik de La Tour d’Auvergne, beter bekend als Turenne (1611–1675).

Rohan, een vertrouweling van de Franse koning Hendrik IV (1553–1610), reisde in 1600 door de kustprovincies van de Nederlanden. In 1606 was hij ook in Gelderland aanwezig bij het (overigens mislukte) beleg van Groenlo door het leger van stadhouder Maurits. Rohan vat zijn reis bondig samen: “Dit kleine land Holland heeft me evenveel verwondering opgeleverd als al de andere dingen die ik tijdens mijn reis [in heel Europa] gezien heb” (Rohan 1646b: 160).

Turenne, de latere maarschalk van Lodewijk XIV, diende meerdere jaren in de Militie van de Staat onder bevel van zijn oom, stadhouder Frederik-Hendrik van Oranje (1584–1647). Hij nam met name deel aan de belegering van ’s Hertogenbosch (1629), en aan de befaamde Maascampagne van 1632, die uitmondde in de verovering van Venlo, Roermond en, vooral, Maastricht.

Zowel Rohan als Turenne waren in die periode overtuigde Hugenoten, en hun reizen naar de protestantse Republiek in oorlog met het katholieke Spanje waren militante daden. Zij kwamen een nieuwe calvinistische staat bewonderen, die in een titanische strijd met het katholieke Spanje verwickeld was.

Anderen ondernamen een meer traditionele reis. De katholieke pelgrim Nicolas Bénard (geboren in 1596 te Parijs) deed in 1617 op terugreis uit het Heilige Land min of meer noodgedwongen de calvinistische Republiek aan. Vanwege een oorlog die woedde in de Italiaanse Alpen wordt hij gedwongen om een flinke omweg te maken via Duitsland en, tot zijn grote spijt, de calvinistische Nederlanden, om uiteindelijk per boot terug te kunnen keren naar Parijs. Zoals alle reizigers, bezocht hij trouw de kerkgebouwen in elke stad waar hij overnachtte, en moest tot zijn verdriet constateren dat de katholieke kerken allemaal veranderd waren in calvinistische oorden, of in zijn eigen, zeer beeldende, woorden “sektarische spelonken”, waar dominees “hun te goedgevolige, en van hun redding weggeleide, publiek slecht kunnen indoctrineren” (Bénard 1621: 630, 632).

Een saillant detail van zijn reisverslag was de vriendschap tussen Bénard en zijn reisgenoot, een Franse kapitein die in dienst was van het Nederlandse leger en naar zijn garnizoen ging. De aarts-katholieke pelgrim reist aldus met een ‘handlanger’ van de protestantse opstandelingen.

Een meer moderne vorm van ‘toerisme’ kwam rond het midden van de zeventiende eeuw in opgang. Jean Le Laboureur (1623–1675), een jonge edelman, de kanunnik Claude Joly (1607–1700) en de ‘beroepsreiziger’ Le Gouz (circa 1623–circa 1669, gestorven in Perzië) kwamen expres naar de Nederlanden om dit nieuwe land te bekijken en/of te bewonderen.

Dit soort reizigers kwamen niet naar de Lage Landen voor een pelgrimstocht, of om deel te nemen aan de strijd van de calvinistische Nederlanden tegen de koning van Spanje, maar louter uit nieuwsgierigheid. Zij tekenden bij voorkeur de

wetenswaardigheden en opmerkelijke zaken die ze tijdens hun reis meemaken op voor hun leespubliek, dat dol was op noviteiten (Roche 2003).

2.2. Reisverslagen als bron

Omdat reizen in deze tijden een vaak lange, altijd dure en soms gevaarlijke aanlegenschap was, werd het gebruikelijk om een reisjournaal bij te houden. Het reizen diende immers een educatief doel, en was niet louter een tijdverdrijf. Vaak werd daarom de tekst van het reisjournaal na thuiskomst uitgegeven, als blijk van het nut van de reis. Reisverslagen en -gidsen worden vanaf deze tijd een gewild literair genre. Bij gebrek aan speciale reisgidsen, die pas in de 19e eeuw hun opgang maakten, begeleidden deze teksten de reiziger te velde, maar stilden ze ook de nieuwsgierigheid van de ‘bureau-reizigers’, die zo de wereld konden ontdekken zonder aan de vermoedenissen van de reis blootgesteld te worden.³

De noviteit van zowel het bezochte land als het literaire genre, gaf in deze periode een zekere vrijheid aan de auteurs van reisteksten. Door als eersten hun reisverslagen uit te geven, deden zij baanbrekend – en tot nu toe onderbelicht – werk. Deze bronnen zijn daarom rijk aan inlichtingen, zowel over het land en maatschappij van herkomst als over die van bestemming. De reisteksten geven een interessant beeld, op een menselijke – zij het voornamelijk mannelijke – ooghoogte, van zowel Frankrijk als Nederland. Er zijn weliswaar twee reizigsters, waaronder de allereerste Franse diplomate, De Guébriant, (Renée du Bec Crespin, 1614–1659) en de hertogin van Longueville (Anne Geneviève de Bourbon, 1619–1679), maar het waren niettemin twee mannen uit hun gevolg die er het verslag van deden en uitgaven (respectievelijk *Le Laboureur* en *Joly*).

De reisverslagen kunnen vaak aangevuld of geconfronteerd worden met beeldmateriaal. Zowel in Frankrijk als in de Nederlanden is er een weelde aan beeldmateriaal uit de zeventiende eeuw voorhanden. De kunstenaars waren na-

³ Reisgidsen werden pas een gemeengoed dankzij de boeken die respectievelijk in Engeland, Duitsland en Frankrijk uitgegeven werden door John Murray (1778–1843), Karl Baedeker (1801–1859) en Adolphe Joanne (1813–1881). Voordien gebruikten aspirant reizigers vooral eerder uitgegeven reisverslagen en -compilaties om hun eigen tocht voor te bereiden. Voordien waren enkel chorografiën of geografische beschrijvingen beschikbaar, zoals het standaardwerk van Lowijs Guicciardini (Lodovico Guicciardini, 1521–1589), *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*, Antwerpen, G. Silvius, 1567, dat onmiddellijk werd vertaald in het Frans (*Description de tout le Païs-Bas, autrement dict la Germanie inférieure ou Basse-Allemagne, par messire Lodovico Guicciardini*, 1567), en later ook in het Duits (*Niderlands Beschreibung*, Basel, Sebastian Henricpetri, 1580), Engels (*The Description of the Low Countreys*, Londres, Thomas Chard, 1593), Nederlands (*Beschryvinghe van alle de Nederlanden anderlinghs ghenoeemt Neder-Dvytslandt*, Amsterdam, Blaeu, 1612), Latijn (*Belgicae, sive Inferioris Germaniae Descriptio*, Amsterdam, Jan Janssen Junior, 1613). Een Spaanstalig manuscript berust bovendien in de collectie van de Spaanse nationale bibliotheek (*Descripción de los Estados de Flandes, dichos Tierra Baja o Germania Inferior*, BNS Mss/5770).

melijk legio tijdens de Franse “Grand Siècle” en de Nederlandse Gouden Eeuw. In het geval van het bezoek van de kanunnik Joly aan diens collega’s in Utrecht, bleek, bijvoorbeeld, zijn verrassende omschrijving uit 1647 van de voormalige kapittelkerk Sint Jan gestaafd te worden door tekeningen en schilderijen van Pieter Saenredam (1597–1665) daterend uit 1636 en 1645. In het reisverslag werd gewag gemaakt van het gezamenlijke gebruik door calvinisten en katholieken van een voormalige kapittelkerk in Utrecht in het midden van de zeventiende eeuw. De Parijzenaar rept over een “altaar in een hoek van de zijbeuk” (Joly 1670: 147–148), waar de katholieken kunnen bidden. Een schilderij van Saenredam uit precies die periode toont daadwerkelijk een dergelijk altaar in de zijbeuk van de verder calvinistische kerk.⁴ Reisverslagen en beeldmateriaal vullen elkaar aldus soms op een bijzondere manier aan.

3. Noviteit als drijfveer: de onderwerpen van de Franse reisverslagen

De Franse reizigers in de Nederlanden waren geïnteresseerd in een breed scala van onderwerpen. De religieuze co-existentie, de politieke en confessionele organisatie van de maatschappij, de economische activiteiten, de stedelijke omgeving en het intellectuele en artistieke leven komen zoal aan bod in de teksten.

Voorrang werd steeds gegeven aan de onderwerpen die een nieuwsgierig publiek zouden kunnen bevallen. Daarom werden voornamelijk zaken die duidelijk anders zijn dan de vertrouwde thuissituatie gememoreerd. De gedrukte reisverslagen moesten immers tot de verbeelding spreken van het publiek. De materiële (of zelfs commerciële) aspecten van het reisverslag in boekvorm beïnvloedden zo de aard van de Franse perceptie van de Nederlanden, door het accent te leggen op de ‘merkwaardige’ en bijzondere aspecten.⁵

De keuze is gevallen op de Franse reisverslagen, omdat de band tussen Frankrijk en de Nederlandse Republiek hecht was tijdens de Opstand. Er zijn daarom al vanaf 1600 teksten beschikbaar. De eerste helft van de zeventiende eeuw is bovendien onderbelicht gebleven in eerder onderzoek, en verdiende onze aandacht. Vlak na de Eerste Wereldoorlog verschenen weliswaar twee studies, gewijd aan

⁴ Dit voorbeeld wordt uitgebreid besproken in Andreas Nijenhuis, “Appartenance et tolérance confessionnelles aux Provinces-Unies à la lueur des récits de voyageurs français catholiques (1600–1650)”, in: Grado Giovanni Merlo, Frédéric Meyer, Christian Sorrel, en Paola Vismara (ed.), *Identità e appartenenza nella storia del cristianesimo*, Milaan, Edizioni Biblioteca Franciscana, 2005 en Bertrand Forclaz, *Catholiques au défi de la Réforme. La coexistence confessionnelle à Utrecht au XVIIe siècle*, Parijs, Honoré Champion, 2014.

⁵ Voor een interessant overzicht van de reiscultuur, zie Gilles Bertrand (ed.), *La culture du voyage. Pratiques et discours de la Renaissance à l’aube du XXe siècle*, Parijs, L’Harmattan, 2004.

de Franse perceptie van de Nederlanden in de eerste helft van de zeventiende eeuw, maar sindsdien werd het stil.⁶ Die leemte heb ik in de afgelopen jaren getracht te vullen.

3.1. Confessionele diversiteit

In de context van confessioneel Europa, stond het religieuze functioneren van de maatschappij in het centrum van de belangstelling. Er is echter geen eenduidige perceptie van de religieuze co-existentie en de pragmatische tolerantie die in de Republiek heerste. Sommige Fransen kwamen naar de Nederlanden uit roeping. Deze ‘militante’ reizigers, calvinistisch en solidair, betuigden hun steun aan de confessionele Staat, en zelfs aan de godsdienstoorlog waarin die verwickeld was. Rohan zag in de Nederlanden een Staatscreatie in de Machiavellistische zin des woords, en in Maurits van Oranje (1567–1625), de “zo dappere Kapitein” (Rohan 1646b: 156), een ideale vorst. Hij was immers de stichter van een Staat, hetgeen strookt met het ideaal van Machiavelli (1469–1527), en bovendien een calvinistische legeraanvoerder, wat overeen kwam met de religieus-politieke idealen van Rohan zelf.

Dit soort reizigers keurde het lot dat diegenen die geen aanhangers waren van de Publieke Kerk beschoren was helemaal goed. De legitimiteit van de confessionele strijd leed, bijvoorbeeld bij Turenne, geen twijfel. De jonge rekrut diende in het leger van zijn oom Frederik-Hendrik van Oranje tijdens het epische beleg van Den Bosch in de zomer van 1629. Turenne deed aan zijn moeder Elisabeth van Nassau (1577–1642) verslag van de maatregelen die getroffen werden door de calvinistische overwinnaars, betreffende de overwonnen katholieken. Zo werd de Sint-Janskathedraal van ’s-Hertogenbosch onmiddellijk omgevormd tot een calvinistische kerk, waar in het bijzijn van heel protestants Europa op 19 september 1629, meteen na de capitulatie, een eredienst werd gehouden om de inname van dit bisdom uitbundig te vieren.

De jonge Turenne beschreef in zijn reisbrieven dat na de overgave van de stad de mannelijke clerus van de katholieke kerk gedwongen werd de stad te verlaten,

⁶ Gustave Cohen, *Écrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle*, Paris, Édouard Champion, 1920, en het proefschrift van Roelof Murris, *La Hollande et les Hollandais aux XVIIe et XVIIIe siècles vus par les Français*, Paris, Honoré Champion, 1925. Voor de latere periode, zijn er recentere studies voorhanden, zoals Madeleine van Strien-Chardonneau, “*Le voyage de Hollande*”: *récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748–1795*, Groningen, Rijksuniversiteit Groningen, 1992; Cornelis van Strien, *De ontdekking van de Nederlanden: Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750–1795*, Utrecht, het Spectrum, 2001; Cornelis van Strien, *British Travellers in Holland during the Stuart Period: Edward Browne and John Locke as Tourists in the United Provinces*, Leyde, E. J. Brill, 1993, en van dezelfde auteur *Touring the Low Countries: Accounts of British Travellers, 1660–1720*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1998.

en alleen de begijnen en zusters nog mochten blijven. Het ontmantelen van de Katholieke Kerk, door het uitwijzen van alle kerkelijken, waaronder de bisschop Michael Ophovius (1570–1637), werd ronduit met instemming omschreven in zijn relaas. Hij vatte de confessionele politiek van de veroveraars aldus laconiek samen: “we hebben alle lieden van de [katholieke] kerk verjaagd” (Turenne I, 6). De jonge hugenoot stemt in zijn hele relaas overduidelijk in met de confessionele politiek van de Republiek, die hier concreet resulteerde in de ontmanteling van het bisdom 's-Hertogenbosch en het afschaffen van de Roomse openbare cultus.⁷

Zonder het calvinisme aan te hangen, zoals bij Rohan en Turenne het geval is, onderschreven ook andere reizigers de idee van de legitimiteit van het verzet van lokale autoriteiten in de Nederlanden tegen de ‘Spaanse tirannie’. Dit is de ideologische ruggengraat van de Opstand, die door calvinistische denkers getheoretiseerd werd. In Frankrijk leefde deze idee, vooral na de moordpartijen op protestanten tijdens de Bartholomeusnacht in augustus 1572, vrij sterk in calvinistische kringen. Door hun katholieke tegenstanders tijdens de Franse godsdienstoorlogen (1562–1598) werden zij misprijzend ‘monarchomaques’, dat wil zeggen ‘koningsmoordenaars’ of ‘regiciden’, genoemd. Philippe Duplessis-Mornay (1549–1623) was daar een goed voorbeeld van. Hij werkte eveneens mee aan de *Apologie* van Willem van Oranje (1533–1584); een sprekend voorbeeld van de veelomvattende Frans-Nederlandse betrekkingen en samenwerkingen in die tijd.

Alle Franse reizigers uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, behalve de pelgrim Bénard, accepteerden in hun geschriften zonder meer dat de seculiere macht boven de kerkelijke macht gesteld wordt, en waren voorstanders van de geopolitieke alliantie tussen de Franse monarchie en de Nederlandse Republiek. Rohan was een groot voorstander van een Frans-Nederlands verbond, en haalde de Nederlanden aan als voorbeeld: “Iedereen weet hoe zoet de vrijheid is en wat een volk zoal niet zou doen om de vrijheid die hij verkregen heeft, te behouden” (Rohan 1646b: 256). In zijn optiek was een Habsburg-dominantie het grootste risico, en zou Frankrijk het voortouw moeten nemen in een paneuropees verbond waarvan de Nederlanden als protestantse macht ook deel uit moesten maken. De fervent katholieke Jean Le Laboureur nam voor een goed deel de retoriek van de hugenoot Rohan over, en haalde eveneens het “behoud van de vrijheid” aan als motief van de strijd tegen de “Spaanse tirannie” en de “politieke manoeuvres van de Spaanse ministers” (Le Laboureur 1947: 61–62). De kanunnik Joly memoreer-

⁷ Voor een interessante analyse van de verloop en de gevolgen van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629, zie Peter de Cauwer, *Tranen van bloed. Het beleg van 's-Hertogenbosch en de oorlog in de Nederlanden, 1629*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008. Zie voorts over de confessionele consequenties Andreas Nijenhuis-Bescher, “‘On a laissé quelques Couvens de Religieuses, mais chassé tous les gens de l’église’ La ‘Milice’ des Provinces-Unies sous Frédéric-Henri d’Orange (1584–1647), bras armé d’un État confessionnel”, in: Laurent Jalabert, Stefano Simiz (ed.), *Armée et Religion, XVIe–XIXe siècle*, Rennes, PUR, 2016.

de ook dat “de Hollanders” Willem van Oranje “beschouwen als hun bevrijder van de Spaanse tirannie” (Joly 1670: 142).

De religieuze co-existentie was tijdens het Ancien Regime een identiteitskwestie bij uitstek, omdat er voor de Franse Revolutie immers principieel in de meeste Europese landen noch van gewetensvrijheid, noch van godsdienstvrijheid sprake was. De dominante positie van de calvinistische Publieke Kerk in de Nederlandse openbare ruimte ontging geen van de reizigers. Zoals Boullaye le Gouz rond 1650 opmerkte, “belijdt de Hollandse natie een gepuritaniseerd Calvinisme [*Calvinisme puritanisé*], dat meer presentie heeft dan alle andere sekten” (Boullaye le Gouz 1653: 470). Hij doelde hiermee op de Publieke Kerk in de Nederlanden, die als enige kerkelijke organisatie in het openbaar de eredienst kon vieren. Dit viel des te meer op daar alle reizigers systematisch de kerken bezochten in de steden die ze aandeden. De kanunnik Joly noteerde dat de gebedshuizen “van binnen gewit zijn, zoals alle Kerken in Holland [hier *pars pro toto* voor de gehele Republiek] die nu dienst doen als Tempels [*Temples*, in het Frans synoniem voor een specifiek calvinistische kerk] voor de Calvinisten” (Joly 1670: 102).

De reizigers die de Nederlanden bezochten in deze periode, hadden eveneens de gelegenheid in om contact te komen met meerdere religies. De joodse cultus in Amsterdam, bijvoorbeeld, fascineerde de bezoekers. Verschillende reizigers (Longueville en haar gevolg, en ook De Guébriant met haar gezellen) bezochten de synagoge, en de kanunnik Joly had zelfs een lang theologisch gesprek met de “zeer beroemde” (Joly 1670: 108) rabbijn Menasseh Ben Israël (1604–1657), en dat nog wel bij hem thuis. De Franse bezoekers hadden zo de gelegenheid een religie te aanschouwen die sinds de Middeleeuwen (1306) uit Frankrijk afwezig was. De “heel mooie Synagoge” (Joly 1670: 108) viel terdege op, evenals de relatief grote vrijheid die aan de Joden gegund werd in Amsterdam. Die wordt in de teksten vaak vergeleken met de toen minder florissante situatie van de katholieken, die als “arme onderdrukte lieden” (Le Laboureur 1647: 62) afgeschilderd werden door hun Franse geloofsgenoten.

De reis was bovendien een soort ‘onderdompeling’ in het zeer complexe confessionele functioneren van de Nederlandse maatschappij. De geloofspraktijken van de reizigers werden soms zelfs aangepast aan de lokale omstandigheden. Zo vierde Le Laboureur in 1645 Kerstmis samen met Hollandse katholieken tijdens een clandestiene mis, die lang voor het ochtendgloren gevierd werd op de zolder van een Nederlandse priester. Op een begane wijze beschreef hij de geheime bijeenkomst: “Ze [de Nederlandse katholieken uit de buurt] verzamelen zich in het huis van een Priester, waar ik sliep, en dragen de Mis op, op een zolder waar ik me met hen bevond, tegen vijf uur ’s ochtends, de dag na onze aankomst, die Kerst was” (Le Laboureur 1647: 62–63).

De kanunnik Claude Joly organiseerde in 1646 voor Kerstmis zelf een soort hagenpreek, omdat het hem verboden werd de mis te vieren tijdens zijn verblijf in

de buurt van Rhenen. Lokale calvinisten komen kijken naar deze gebeurtenis, en sommigen lachten zelfs, volgens het verslag, om de voor hen vreemde praktijken: “Meerdere mensen uit de stad snelden toe, & woonden het uit nieuwsgierigheid bij, en namen aandachtig onze ceremoniën waar, die ze nog nooit gezien hadden, en waarom sommigen lachten (...). En dat is niet verbazingwekkend, want het waren allemaal Calvinisten” (Joly 1670: 168).

In de stad Utrecht zelf, omschreef dezelfde Claude Joly een heel boeiend voorbeeld van gezamenlijk gebruik van een voormalige kapittelkerk. In de praktijk was er een vorm van *simultaneum*, met een calvinistisch gebruik van het schip van de kerk, en een katholiek altaar in een bescheiden hoek van de zijbeuk. Tegen de gewoonte in, waren er zo twee geloofsgroepen die dezelfde kerk gebruikten, de ene groep officieel en de andere op een gedoogde manier.

De Nederlandse situatie, die op wettelijk vlak feitelijk meer beperkingen kende dan de Franse wet sinds het Edict van Nantes (1598, en tot de terugroeping ervan in 1685), kwam op de Franse reizigers in de praktijk over als een grotere vrijheid. Bij Boullaye le Gouz bestond de indruk dat de Republiek “alle religies toestaat, behalve de katholieke” (Boullaye le Gouz 1653: 470), en Le Laboureur was van mening dat in Amsterdam “de katholieken minder vrijheid hebben dan de Joden” (Le Laboureur 1647: 70). Aldus wordt de gewetensvrijheid, voorzien in de Unie van Utrecht (1579), in de reisverslagen vaak, ten onrechte, aangezien voor een heuse godsdienstvrijheid. Die wordt echter pas aan het eind van de 18e eeuw een feit (1796). De Nederlandse specificiteit bestond tot dan toe uit een religieuze politiek die steeds laveerde tussen de harde verboden van de wet en een pragmatische tolerantie.

3.2. Intellectuele en economische betrekkingen

Als internationaal kruispunt was de Republiek niet alleen een plek van samenkost van allerhande religies, of een strategische positie waar decennialang zwaar om gevochten werd. Het was eveneens een plek van meer vreedzame intellectuele en economische uitwisselingen. De Franse reizigers merkten systematisch de sterke urbanisatie op, die in het midden van de zeventiende eeuw piekte op ongeveer 50 procent van de bevolking van de Republiek. In de provincie Holland, waar iedere reiziger heen ging, lag het percentage van de stedelijke bevolking zelfs boven de 60 procent. De verstedelijking is een van de moderne aspecten van de Nederlanden en dat sluit goed aan bij het vaste stramien van de reisgidsen en -verslagen, waarin de stad een centrale plaats inneemt. Het landschap en de natuur zijn vrijwel afwezig van deze teksten. Het contrast met de 18e-eeuwse romantiek en de ontdekking van de natuur is frappant.⁸

⁸ Voor een beschrijving van de Britse reisgewoonten en -interesses, zie Jeremy Black, *The British Abroad: The Grand Tour in the Eighteenth Century*, New York, Sutton Publishing, 1997. Rosemary

De handel sprak eveneens tot de verbeelding van de reizigers. De transporten over zee en waterwegen, de infrastructuren zoals stadswagen, markten en havens en het exotisme van bepaalde producten, zoals die te koop zijn in het Indië-huis in Amsterdam, vielen op als curiosa. In het verslag van Bénard, uit het eerste kwart van de eeuw, werd “het oneindige aantal winkels gevuld met elk denkbare soort handelswaar” (Bénard 1621: 634–635) afgeschilderd als een “wonder” [*miracle*]. De reisverslagen beschreven vrijwel systematisch marktpleinen en druk bevaren havens, “met zoveel schepen dat de hoeveelheid masten wel een woud leek” (Joly 1670: 104, vergelijk *Le Laboureur* 1647: 70–71 en *Parival* 1728: 104). In een tijd waarin de Nederlandse handel een opmerkelijke vlucht nam, lag het voor de hand de handelsvloot uitgebreid te beschrijven. De metafoor van het bos op zee wordt een heus leidmotief in de reisliteratuur. Het kan tot ver in de 18e eeuw aangetroffen worden, zoals bij Diderot die de haven van Amsterdam in 1773 beschreef als “bezaaid met schepen, waarvan de masten een woud vormden” (Diderot 1821: 292).

Zonder uitzondering waren alle reizigers zeer onder de indruk van Amsterdam, dat in die periode een spectaculaire groei doormaakte. Van een middelgrote stad van 30 000 inwoners, groeide Amsterdam uit naar meer dan 170 000 ingezetenen rond 1650, de grootte van de belangrijkste Europese steden uit die tijd. Vanaf 1600 was het voor Rohan al een veelbelovende stad, “die een van de mooiste steden ter wereld gaat worden” (Rohan 1646b: 163); voor de latere bezoekers was het de “Markt van de wereld & de Winkel van de Kostbaarheden van het hele Universum” (*Le Laboureur* 1647: 70). De stad werd door alle reizigers bezocht, en de economische activiteiten werden steevast beschreven. Rohan repte al over de “schepen die permanent de hele wereld over gaan” (Rohan 1646b: 164) en beschreef de bulkhandel met het Oostzeegebied en de maritieme betrekkingen met de rest van Europa. Hij noemde ook de handel met het verre Oosten al, die toen (nog voor de oprichting van de VOC in 1602) nog in de kinderschoenen stond. Bijna een halve eeuw later, bezocht Joly het Indiëhuis in Amsterdam, en de hertogin van Longueville kocht er een flinke hoeveelheid Chinees porselein (Joly 1670: 107).

De steden vormden eveneens het hart van de Republiek der Letteren. Het mondaine toerisme was ook een intellectuele aangelegenheid. De wetenschappelijke centra, zoals de universiteit, boekhandels of bibliotheken, waren een attractie

Sweet, Gerrit Verhoeven en Sarah Goldsmith, *Beyond the Grand Tour. Northern Metropolises and Early Modern Travel Behaviour*, Londen/New York, Routledge, 2017 bestuderen het verplaatsen van de Europese reisgewoonten van Italië naar Noord-Europa. Een vroeg voorbeeld van de fascinatie voor de natuur, in dit geval de bergen, wordt geanalyseerd in Andreas Nijenhuis, “La Savoie vue par l’“Ulysses Belgico-Gallicus”. Géographie et politique au début du XVIIe siècle”, in: Alain Becchia, Florine Vital-Durand (dir.), *Édifier l’État : aspects politiques et culturels du duché de Savoie au temps de Christine de France*, Chambéry, Université Savoie-Mont Blanc, 2014. Zie eveneens Pierre-Yves Beaurepaire, Pierre-Yves Pourchasse ed.), *Les circulations internationales en Europe, années 1680-années 1780*, Rennes, PUR, 2010.

op zich. De universiteit van Leiden, opgericht in 1575, werd door meerdere reizigers genoemd en bezocht, en Joly kocht “een kist vol boeken” (Joly 1670: 117), voornamelijk in Amsterdam en Leiden. Ontmoetingen met erudieten, professoren, of, in het geval van Anne Marie van Schurman (1607–1678), “wonder van onze eeuw” (Joly 1670: 167, vergelijk *Le Laboureur* 1647: 65–67), zelfs een erudiete vrouw – een zeldzaamheid in die tijd – of een rabbijn, Menasseh Ben Israel, ook een Europese beroemdheid, werden uitvoerig beschreven (Joly 1670: 109). Dit soort ontmoetingen waren ook interconfessionele contacten, maar bleven toch voornamelijk vriendelijke uitwisselingen tussen intellectuelen, die ook over polemische onderwerpen op vreedzame en aangename wijze converseerden. Joly becommentarieerde in extenso de theologische discussie die hij met “MB’Y” over de al dan niet virginaliteit van Maria voerde, terwijl hij elk detail over zijn gastheer, diens huis en aldaar gevestigde drukkerij, of straat (waar ook Rembrandt sinds 1631 woonde), verzweg (Joly 1670: 110–116). Vrijwel hetzelfde gold voor Van Schurman, die maar summier beschreven werd door zowel *Le Laboureur* als Joly. De laatste noemde haar een “uitstekende meid” (*excellente fille*, Joly 1670: 151), en vergeleek haar op intellectueel vlak complimenteuz met de Nederlandse humanisten Rudolf Agricola en Wessel Gansfort. Van de gevoerde gesprekken werd voornamelijk de vorm benadrukt door het accent te leggen op de buitengewone taalvaardigheid van de gastvrouw (*Le Laboureur* 1647: 65–67 en Joly 1670: 167).

4. Tot slot: van verbond naar vijandschap?

Na deze Gouden Eeuw van de Frans-Nederlandse betrekkingen, zoals die blijkt uit bovengenoemde voorbeelden, trokken zich sombere wolken samen. Door het sluiten van de Vrede van Munster van 1648 veranderde de politieke agenda van beide landen. Een aantal decennia later mondde deze geleidelijke verandering uit in een open confrontatie, die vrijwel onafgebroken duurde van de Frans-Nederlandse Oorlog tot de Vrede van Utrecht. Bleef het positieve beeld van de Nederlanden bestaan na de politieke verandering die tot stand komt tijdens de persoonlijke regeerperiode van Lodewijk XIV? Het officiële discours veranderde radicaal in Frankrijk tijdens de Frans-Nederlandse Oorlog (1672–1678). In de Nederlanden was die oorlog nauw verbonden met het Rampjaar 1672, en heeft geleid tot een langdurig trauma en een blijvend wantrouwen jegens Frankrijk. Tot de Vrede van Aken (1748) waren de Verenigde Nederlanden systematisch betrokken bij de Europese oorlogen met Frankrijk, en werden de belangrijkste vredesverdragen in de Republiek getekend (Breda, 1667; Rijswijk, 1697; Utrecht, 1713).

De uitbeelding van de Nederlandse Republiek in de Spiegelzaal van Versailles vertolkt perfect het nieuwe, officiële Franse standpunt over de Nederlandse Republiek. De Nederlandse Republiek deed in de iconografische cyclus van

Charles Le Brun (1619–1690) dienst als afschrikwekkende tegenhanger van de ideale monarchie die door Lodewijk XIV vertegenwoordigd werd. Uiteindelijk smeekte de Republiek op de schilderijen van Versailles erbarmelijk om vrede, en werd het ideologische geschil – althans volgens de propaganda – in het voordeel van de Zonnekoning en diens koninkrijk geslecht.

Echter, de reisverslagen en -gidsen uit de tijd van de innige alliantie werden toen nog steeds gedrukt. Verreweg de meest invloedrijke gids uit deze periode, de *Délices de la Hollande* van Jean Nicolas Parival (1605–1669), die zoals zijn titel al aangeeft openlijk lyrisch is over ‘Holland’, kende een niet aflatend succes tot in de 18e eeuw. Tussen 1651 en 1728 (dus over een periode van maar liefst 77 jaar) verschenen er niet minder dan 17 drukken van dit werk. Er was sprake van een soort van ‘inertie’ van de beeldvorming, waarbij er een verschuiving ontstond tussen de officiële, zeer negatieve, beeldvorming die door de Franse monarchie gebezigd werd, en die, vaak heel welwillend, van de reisverslagen. Zou dat duiden op een impliciete kritiek op het Franse absolutisme?

Ook in de *Encyclopédie* werd, tijdens de Verlichting, met bewondering geschreven over de Republiek. Hoofdredacteur Denis Diderot (1713–1784) was zelf ook naar de Republiek gereisd op zijn enige buitenlandse reis (1773–1774). In het artikel ‘Provincies’ luidde het, betreffende de Verenigde Provinciën: “Er is geen land van gelijke grootte als deze, waar men zo veel mooie steden, stadjes & dorpen kan zien, of een zo grote bevolking, aangetrokken door de vrijheid & de handel. Men kan ook zeggen dat de vrijheid er de kunsten & de wetenschappen tot bloei brengt” (*Encyclopédie*, XIII, 520). Bepaald niet negatief.

Ondanks alle pogingen om barrières op te werpen, bleef ‘Holland’ een zeer gewilde bestemming voor de Franse nieuwsgierigen. Dat bleef ook na de Franse Revolutie het geval. Toen de 19e-eeuwse Franse schrijver Maxime Du Camp (1822–1894) in 1857 – tijdens het bewind van Napoleon III (1808–1873), de zoon van de eerste Koning van Holland, Lodewijk Napoleon (1778–1846) – naar Nederland kwam, ontdekte hij “wonderen van de kunst, een intelligent ingenieus volk en mooie landschappen”. Hij schreef een enthousiaste brief aan zijn vriend en tijdgenoot Gustave Flaubert (1821–1880) om hem ook tot de ‘Hollandse reis’ te bewegen: “Als u zich verveelt in Parijs en twee weken vrij heeft, komt u dan naar Holland, beste vriend; het is het meest eigenaardige, het meest charmante en het meest exotische land dat men kan bezoeken zonder Europa te verlaten” (Du Camp 1859: 249).

Zelfs anderhalve eeuw later onderschrijf ik deze visie graag.

Bibliografie

Bronnen

- Bénard, Nicolas (1621): *Le voyage de Hierusalem et autres lieux de la terre sainte, fait par le sieur Benard Parisien Chevalier de l'ordre du Saint Sépulchre de Notre Seigneur Jesus Christ Ensemble son retour par l'Italie, Suisse, Allemagne, Holande et Flandre, en la tres fleurissante et peuplee Ville de Paris Avec une ample description des choses plus remarquables et une instruction necessaire pour les pelerins voyageurs es saints lieux cy dessus de Hierusalem.* Parijs: Denis Moreau.
- Boullaye-le-Gouz, François (1653): *Les voyages et observations du sieur de la Boullaye-le-Gouz gentil-homme Angevin, où sont décrites les Religions, Gouvernemens, & situations des Estats & Royaumes d'Italie, Grece, Natolie, Syrie, Palestine, Karamenie, Kaldée, Assyrie, grand Mogol, Bijapour, Indes Orientales des Portugais, Arabie, Egypte, Hollande, grande Bretagne, Irlande, Dannemark, Pologne, Isles & autres lieux d'Europe, Asie & Affrique, où il a séjourné, le tout enrichy de Figures.* Parijs: François Clousier.
- Diderot, Denis, & Jean D'Alembert (red.) (1751–1772): *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers.* Parijs.
- Diderot, Denis (1821): *Le Neveu de Rameau. Voyage de Hollande.* Paris: Brière.
- Du Camp, Maxime (1859): *En Hollande, Lettres à un ami.* Parijs: Poulet-Malassis en De Broise.
- Grimoard, Philippe-Henri de (1782): *Collection des lettres et mémoires trouvés dans les portefeuilles du maréchal de Turenne, pour servir de preuves et d'éclaircissements à une partie de l'histoire de Louis XIV, et particulièrement à celle des campagnes du général français,* 2 vol. Parijs: Nyon l'Ainé.
- Joly, Claude (1670): *Voyage fait à Munster en Westphalie, et autres lieux voisins, en 1646 & 1647.* Parijs: François Clousier.
- Le Laboureur, Jean (1647): *Histoire et relation du Voyage de la Roynne de Pologne, et du retour de la Mareschalle de Guebriant, ambassadrice Extraordinaire, & Sur-intendante de sa conduite, par la Hongrie, l'Autriche, Styrie, Carinthe, le Frioul & l'Italie, avec un discours historique de toutes les Villes & Estats, par où elle a passé.* Parijs: Veuve Jean Camusat.
- Parival, Jean-Nicolas (1651): *Les délices de la Hollande. Œuvre panégyrique. Avec un traité du gouvernement et un abrégé de ce qui s'est passé de plus mémorable jusques à l'an de grace 1650.* Leiden: Pierre Leffen.
- Parival, Jean-Nicolas (1655): *Les Délices de la Hollande. Œuvre Panegyrique. Avec un traité du gouvernement, et un abrégé de ce qui s'est passé de plus memorable, Iusques à l'an de grace 1650.* Leiden: Abraham Geervliet.
- Parival, Jean-Nicolas (1728): *Les Délices de la Hollande, contenant une description exacte du Païs, des Mœurs & des Coutumes des Habitans.* Amsterdam: Pierre Mortier.
- Rohan, Henri II de (1646a): *Discours politiques du Duc de Rohan, faits en divers temps sur les affaires qui se passoyent. Cy-devant non imprimez.* s.l., s.n.
- Rohan, Henri II de (1646b): *Voyage du Duc de Rohan, fait en l'an 1600, en Italie, Allemaigne, Pays-Bas Uni, Angleterre, & Escosse.* Amsterdam: Louys Elzevier.

Secundaire literatuur

- Bertrand, Gilles (2000): *Bibliographie des études sur le voyage en Italie: Voyage en Italie, voyage en Europe XVIe-XXe siècle.* Grenoble: CRHIPA (Les cahiers du CRHIPA, 2).

- Bertrand, Gilles (2008): *Le Grand Tour revisité: pour une archéologie du tourisme. Le voyage des Français en Italie, milieu XVIIIe siècle-début XIXe siècle*. Rome: École française de Rome.
- Davids, Karel en Lucassen, Jan (red.) (1995): *A Miracle Mirrored: The Dutch Republic in European Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frijhoff, Willem, & Marijke Spies (2004): *1650: Hard-Won Unity*. Assen: Van Gorcum (Dutch Culture in a European Perspective 1).
- Huizinga, Johan (1941): *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets door J. Huizinga*. Haarlem: Tjeenk Willink.
- Israel, Jonathan (1982): *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606–1661*. Oxford: Clarendon Press.
- Israel, Jonathan (1995): *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477–1806*. Oxford: Clarendon Press.
- Jacobsen Jensen J.N. (1919): *Reizigers te Amsterdam: beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen voor 1850. Bewerking der bekroonde antwoorden op een van wege het Genootschap Amstelodamum uitgeschreven prijsvraag*. Amsterdam: Genootschap Amstelodamum.
- Nijenhuis, Andreas (2012): *Le 'Voyage de Hollande' et la perception française des Provinces-Unies dans la première moitié du XVIIe siècle*. Amsterdam: VU/Amsterdam University Press.
- Nijenhuis, Andreas (2014): "L'Hercule français et le lion batave. La perception réciproque à l'aune des relations franco-néerlandaises aux Temps". *Deshima, revue d'histoire globale des pays du Nord* 7:1, 57–74.
- Nijenhuis, Andreas (2015): "Les Provinces-Unies, une nouvelle Rome? Henri II de Rohan (1579–1638), République, et Calvinisme". *Chrétiens et sociétés* 22:1, 55–110.
- Nijenhuis, Andreas (2016): "De terra incognita à épice de l'Europe. L' 'invention' du Nord et la découverte des Provinces-Unies au début du XVIIe siècle". *Deshima, revue d'histoire globale des pays du Nord* 10:1, 55–77.
- Murris, Roelof (1925): *La Hollande et les Hollandais aux XVIIe et XVIIIe siècles vus par les Français*. Parijs: Honoré Champion (Bibliothèque de la Revue de littérature comparée 24).
- Prak, Maarten (2002): *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek*. Nijmegen: SUN.
- Roche, Daniel (2003): *Humeurs vagabondes: de la circulation des hommes et de l'utilité des voyages*. Parijs: Fayard.
- Schama, Simon (1987): *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. New York: A.A. Knopf.
- Van Strien-Chardonneau, Madeleine (1992): *«Le voyage de Hollande»: récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748–1795*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Van Strien-Chardonneau, Madeleine (1994): *«Le voyage de Hollande»: récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748–1795*. Oxford: The Voltaire Foundation (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 318).
- Van Strien, Cornelis (1993): *British Travellers in Holland during the Stuart Period: Edward Browne and John Locke as Tourists in the United Provinces*. Leyde: E.J. Brill (Brill's Studies in Intellectual History 42).
- Van Strien, Cornelis (1998): *Touring the Low Countries: Accounts of British Travellers, 1660–1720*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van Strien, Cornelis (2001): *De ontdekking van de Nederlanden: Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750–1795*. Utrecht: Het Spectrum.